

תרומת הרב יוסף קאפח לחקר יהדות תימן

פרופ' יוסף טובי

— א —

על מנת להבין לאשורו את מפעלו המחקרי של הרב יוסף קאפח עלינו להעמידו במקומו הראוי לו בתולדות המחקר של יהדות תימן ולהשקיף עליו בראייה כוללת שתאפשר לנו לתאר את מפעלו כיצירה אורגנית שלמה בעלת אחדות פנימית. כאישיות פילוסופית שכל מעשיה מכוונים, וכיאה לאחד מגדולי ישראל, לא בזכו הרב קאפח את יגיעו לריק או לצורך פרסום עצמי וטובות הנאה אישיות, אלא כל פעולה מפעולותיו הייתה מכוונת להשגת מטרה ברורה שהוגדרה מתוך עיון הגותי ושהייתה תכלית מעשיו גם בתחומים האחרים של חייו — המשפחה, הקהילה והדיינות. נפליג כמה דורות אחורה ונתאר את התפתחות המחקר על יהדות תימן וראייתה כגילוי ייחודי של היהדות בכללה.

— ב —

כתופעה טבעית, וכמו ברבות מעדות ישראל בדורות האחרונים, ואולי במידה יותר גדולה, חלק גדול מחוקרי יהדות תימן הם בני העדה עצמה. אמנם ראשוני החוקרים שנתנו דעתם ליהדות תימן, ושניתן לשייכם לזרם הידוע בשם חכמת ישראל או לגלגוליו, לא היו מבני העדה, אלא ישבו בירושלים במחצית השנייה במאה ה"ט או בראשית המאה העשרים, שם התוודעו ליהדות תימן באמצעות העולים שבאו מגולה זו ובאמצעות כתיבי היד שהביאו עמהם מגלותם.

חוקרים אלו — כגון ר' יעקב ספיר שפירסם כמה ספרים שעניינם יהדות תימן, חוקר המדרש אליעזר הלוי גרינהוט, חוקר השירה דוד ילין, וחוקר הליטורגיה והמוסיקה אברהם צבי אידלזון — נגלתה לעיניהם יהדות שונה מזו שהכירו מארץ-ישראל או מאירופה; אף נוכחו לדעת שיש ביהדות תימן אפיונים קדומים שלא נשתמרו במסורותיהן של עדות ישראל האחרות. על כן נחלצו לחשוף ולהפיץ את הידע על יהדות תימן, כפן חשוב ומעניין של היהדות בכללה.

לחוקרים אלו הצטרף חוקר אחד מבני תימן, הלא הוא ר' אברהם נדאף שעמד במשך שנים רבות בראש הקהילה התימנית בירושלים בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים. אלא שהגורם לפנייתו של המנהיג החברתי הזה, שהיה תלמיד-חכמים מובהק, אל תחום המחקר היה שונה מן החוקרים הנ"ל שהכירם היטב מירושלים. דברים שכתב אידלזון על נטיית ר' שלום שבזי אל האמונה המשיחית השבתאית,¹ לא היו לרצון לרב נדאף ועל כן חש לפרסם מאמר, באותו כתב עת שאידלזון פירסם בו את מאמרו,² כדי להכחיש את דבריו.

לכאורה, מאמר זה הוא האבן הראשונה בבניין המפואר של חקר יהדות תימן על ידי יוצאי תימן עצמם או על ידי צאצאיהם. אמנם יש לציין, כי עוד קודם לפרסום מאמר זה פעלו עולי תימן בירושלים באופן נמרץ ביותר, ובראש כולם היה זה שוב הרב נדאף, להדפיס את ספרי היסוד הדרושים לניהול חיי הדת על פי מסורת תימן בתחום הליטורגיה (תאג', סידור תפילה, סליחות, דיואן ושלוש מגילות) וההלכה, אלא שפעילותו של זה הייתה כולה בתחום הרבני ורקעה חברתי-קהילתי בלבד, ללוא כל מגמה מחקרית-מדעית מבית מדרשה של חכמת ישראל או כתגובה עליה.

הרב נדאף עצמו ערך לראשונה רשימה ביבליוגרפית של חיבורי חכמי תימן,³ וסיפח אליה את תולדות חייהן של שתי הדמויות המפורסמות באותה עת מקרב יהודי תימן — ר' שלום שבזי ור' שלום שרעבי. מטרת פרסום זה, שהרב נדאף עסק בו לאחר שפרש לתל-אביב מן העסקנות הציבורית בירושלים, הייתה בוודאי "להראות העמים והשרים את יפיה", כלומר להביא לידיעת החוקרים כולם, שאינם נמנים על החוגים הרבניים דווקא, כי עשירה היא היצירה הרוחנית של יהודי תימן. אך הרב נדאף עסק בחקר מנהגי תימן בהלכה ובלטורגיה בשני חיבוריו האחרים: ענף חיים שהוא הערות על תכלאל עץ חיים למהרי"ץ וענף חיים שהוא ספר השו"ת שלו.⁴

מטרת החיבורים הללו הייתה אמנם בתחום הרבני, אלא שהיתה מעוגנת בתחום הפנימי של יהודי תימן, כלומר להוכיח נכונות שיטה מסוימת בתוך הקהילה התימנית, על רקע מחלוקת שכבר החלה לצוץ בין חסידי הקבלה לבין מתנגדיה. הרב נדאף, שהיה מחסידי הקבלה הנלהבים עוד בצעא, התחזק בתפישתו זו עוד יותר לאחר עלותו לירושלים בשנת תרנ"א (1891), כשחבר לר' שלום אלשיך, שותפו להנהגת הקהילה התימנית בירושלים. בכלל, בעוד בצעא עצמה מועטים היו החכמים שנטו אחר הקבלה ושמו של ר' שלום שרעבי לא נודע להם כלל, הרי העיסוק בקבלה גבר מאוד בקרב חכמי תימן שעלו לירושלים, בוודאי בהשפעת פרסום שמו של

1. א"צ אידלזון, המשורר התימני ר' שלום בן יוסף שבזי ושירתו העברית, מזרח ומערב, א (תרע"ט), עמ' 8-16, 137-128.

2. א' נדאף, לתולדות המשורר התימני ר' שלום בירב יוסף שבזי ושירתו, מזרח ומערב, א (תרע"ט), עמ' 333-327.

3. א' נדאף, שרידי תימן, תל אביב תרפ"ח.

4. ר' יחיא צאלח, תכלאל עץ חיים, מהדורת א' נדאף, ירושלים תרנ"ד; הנ"ל, שו"ת ענף חיים, ירושלים תשמ"א.

הרב שרעבי בקרב חכמי ירושלים הספרדים והאשכנזים והמסורת הקבלית המושרשת ביותר בקהילות היהודיות בארץ-ישראל לפחות מאז המאה ה־17. כפי שנראה בהמשך דברינו, לזויות על הקבלה הייתה נגיעה שאין להתעלם ממנה לחיי הרב קאפח בארץ-ישראל ולפעילותו הרוחנית.

— ג —

על אף האמור לעיל, חקר יהדות תימן החל עוד במחצית השנייה במאה הי"ח, כמאה וחמישים שנה קודם לרב נדאף, וזאת במפעלו המקיף של ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ, 1745-1805). היה זה בעקבות הבלבול הרב שפשה בכל מערכת החיים הדתית בתימן, לאחר שמסורת תימן הקדומה והיציבה בתפילה, בהלכה ובלימוד התורה נתערערה מכוחם של מסורות מקהילות אחרות שחדרו לתימן, בעיקר על ידי ספרי דפוס שהגיעו מאיטליה ומן האימפריה העות'מאנית ועל ידי שד"רים מארץ-ישראל שיהודי תימן התייחסו אליהם בכבוד רב. חולשת ההנהגה הרוחנית הייתה גם תוצאת גלות מוזע בשנת תל"ט (1679), כאשר רבים מן הנמנים על הנהגה זו מתו במהלך הגלות ואתם אבד חלק גדול מאוצרות הרוח והמסורת של יהודי תימן בדמות חיבורים תורניים ופנקסי הקהילה.

על מנת לסלק את הבלבול ולהחזיר לקהילות תימן השונות את האחדות בתחום הליטורגיה וההלכה, ובייחוד בקהילת הראש צנעא, פעל נגיד הקהילה שלום עראקי לקראת אמצע המאה הי"ח. הוא השליט את מנהגי התפילה וההלכה החדשים שהיו משותפים לקהילות ישראל האחרות במזרח, ואף לא נמנע מלנצל לשם כך את מעמדו המדיני וקרבתו הרבה לשלטון האמאמי. אך מסתבר שדווקא התערבות בוטה זו עוררה התנגדות עזה של חכמים שהיו אמונים על המסורת הקדומה, ובאופן פרדוקסלי לכאורה נקטע, ולפחות, מותן בתימן התהליך הזוחל של המעבר ממסורת תימן הקדומה אל מנהגי קהילות ישראל בארצות המזרח.

הביטוי הקנוני לכך היה בפעולתו הספרותית של מהרי"ץ, שהייתה כולה בתחום הרבני, ושנועדה — בפעם הראשונה — לסכם בכתב את תורת תימן הקדומה. הדבר מתבטא בעבודת מחקר ראויה לציון של קביעת נוסח המקרא ונוסח התפילה על פי בדיקת כתבי יד והשוואתם, דבר שלפי מיטב ידיעתי, אין דומה לו בספרות הרבנית של עם-ישראל לדורותיו, לבד אולי בקביעת נוסח המקרא על ידי חז"ל. הרי זו גישה מדעית-רציונליסטית ראויה לציון הנעשית מתוך תפישה מחקרית ברורה. אף את פסקי ההלכה קבע מהרי"ץ על פי בדיקת המסורת ההלכתית הקדומה בתימן ותוך כדי הסתמכות ברורה על הרמב"ם שנחשב "מאריה דאתרין". שלושת החיבורים שבהם באה לידי ביטוי גישת מהרי"ץ הם: חלק הדקדוק או תוצאות חיים לנוסח המקרא,⁵ עץ חיים לנוסח התפילה, הלכותיה ומנהגיה,⁶ וכמה ספרי הלכה ובראשם שו"ת

5. מהדורת הרב ש' יצחק הלוי, ירושלים תש"ל.

6. ראה לעיל, הערה 4.

פעולת צדיק הכולל מאות תשובות בכל תחומי ההלכה.⁷ בכל אלו לא העניק מהרי"ץ שום חשיבות לספרי הדפוס המשקפים מנהגי קהילות יהודיות מחוץ לתימן, כפי שעשה למשל ר' דוד משרקי (מזרחי), שחי בדור הקודם למהרי"ץ, בחיבוריו ההלכתיים.

אך יש לזכור היטב, והוא עניין שנידרש לו בהמשך דברינו, כי המאבק הדתי-החברתי שייקף מחלוקת בין הנמשכים אל המסורות של קהילות ישראל האחרות במזרח, לבין חסידי המסורת הקדומה ולא בין חסידי הקבלה ומתנגדיה, לפי ששאלת היחס לקבלה לא עמדה בכלל על הפרק והניצים משני המחנות לא ערערו על אמיתותה. וכך, לא נמנע מהרי"ץ ממתן הסברים קבליים לנוסח התפילה ולמנהגיה, והתייחס בכבוד רב לר' יוסף קארו ולחיבוריו ההלכתיים. עם זאת, כאמור לעיל, היה במעשהו כדי למנוע את הסחף הכללי ממנהג תימן הקדום אל מנהגי קהילות ישראל במזרח, סחף שממזיז ניכרים היטב בתכלאל פעמון זהב לר' יצחק ונה (עדיין בכתב יד), שחי כמאה שנים ויותר לפני מהרי"ץ.

גישתו המחקרית של מהרי"ץ ניכרה גם בכתיבת מגילת תימן,⁸ חיבור קצר המסכם את תולדות יהודי תימן. אך על אף הקפו המצומצם, חשיבותו מרובה ביותר לענייננו, לפי שהוא נכתב במגמה היסטוריוגרפית ברורה, ר"ל לא בא החיבור אך לספר את קורות יהודי תימן, אלא להציג את שלשלת הקבלה שלהם; וזאת, כדי להצהיר ולהוכיח, כי קדומות הן מסורותיהם הליטורגיות וההלכתיות, ואין בשונותן ממנהגי קהילות אחרות כדי לערער, ולו כהוא זה, על תקפותן.

— ד —

אביו הרוחני של הרב יוסף קאפח בחקר יהודי תימן היה זקנו ר' יחיא קאפח, שנפטר עליו בשנתו הארבע-עשרה, לאחר שאביו ר' דוד נפטר עליו עוד בהיותו תינוק בטרם מלאה לו שנה לחייו. הרב יחיא קאפח היה הדמות הרבנית החשובה ביותר במשך כשישים שנה, מאז 1870 ועד פטירתו בשנת תרצ"ב (1932). פנייתו למחקר היהדות הייתה תוצאה ישירה של השקפותיו הדתיות-החברתיות והחלטתו הנחרצת לפעול למען שיפור מצבה הרוחני והחברתי של קהילת יהודי תימן שהוא אחד ממנהיגיה. בשנת 1900/1899 אף כיהן כנשיא הקהילה בתואר "חכם באשי" שהוענק על ידי השלטון התורכי. הוא ושני חבריו המשכילים כמוהו, ר' חיים חבשוש ור' סעיד ערוסי, החלו לתהות על מצבה העגום של קהילתם והגיעו למסקנה כי הידרדרותה הרוחנית במהלך המאה הי"ט, שהייתה מלווה בהידרדרות כלכלית וביחסי יהודים-מוסלמים בשל האנדרלמוסיה המדינית ברחבי תימן כולה, היא הגורם למצב זה. מכאן ברור, כי תיקון החברה היהודית בתימן חייב להיות מבוסס על תיקון מצבה הרוחני.

7. מהדורת ס' וי' נדאף, כרכים א-ג, תל אביב תש"ו-תשכ"ה.

8. בתוך: י' טובי, עיונים במגילת תימן, ירושלים תשמ"ו, עמ' 31-55.

אך על מנת לאבחן את גורמי ההידרדרות, היה עליהם ללמוד להעמיק חקר בחברה היהודית בתימן, בתולדותיה ובהתנהגותה. חקר זה היה חורג לחלוטין ממה שהיה מקובל בהנהגת החברה השמרנית, לפי שהוא נעשה באמות מידה רציונליסטיות ולא פטליסטיות או דתיות. וכך כתב חבשוש את חיבורו הכרונוגרפי קורות ישראל בתימן (ראה להלן), שלכאורה אין בו אלא סקירת תולדותיה של יהדות תימן, במידה רבה על פי הדגם של שבט יהודה לר' שלמה אבן וירגה או ספר הדמעות לשמעון ברנפלד; ר"ל שזירת האסונות שנפלו על יהודי תימן מאז ראשית האמאמות הזיידית בסוף המאה התשיעית. אלא שמסקנת חבשוש בחיבורו זה הייתה כי שרשרת הצרות שבאה על יהודי תימן במשך קרוב לאלף שנה היא שדרדרה אותם לאמונות משיחיות כוזבות ומשללות ולהתרחקות ממסורת קדמונים. לשון אחר, פניית חבשוש למחקר ההיסטורי לא נעשתה לצורך מדעי גרידא אלא מתוך רצון להבין את מצב יהודי תימן ולהפיק את הלקחים הדרושים לשם תיקונו. המגמה הרציונליסטית ניכרת אף בחיבור הכרוניסטי הקצר מצוקות תימן של ערוסי (ראה להלן), שבסופו הוא מונה שלושה-עשר גורמים למצבה העגום של ארץ תימן ובכלל כך יהודיה.

ואלו ר' יחיא קאפח לא הסתפק בחקר הגורמים המדיניים, הגאופוליטיים והכלכליים, אלא הוסיף עליהם את הגורמים הרוחניים, כשאינו נרתע מלהגיע למסקנה מרחיקת לכת ביותר, שכדוגמתה לא העז להעלות שום מנהיג רוחני משלומי אמוני ישראל. מסקנה זו הייתה שהקבלה שקרית וייחוס ס' הזוהר לר' שמעון בר יוחאי כוזב; וכי בשל ההתמסרות לקבלה והזנחת ספרות חכמי ישראל מימי הביניים בתחום ההלכה והפילוסופיה, נקלעה יהדות תימן למערכת חיים של בורות, אמונות טפלות וחוסר השכלה, המונעים ממנה מלהיחלץ ממצבה הקשה.

את תוצאות מחקרו ביחס לס' הזוהר ולקבלה בכלל העלה הרב קאפח באחדים מחיבוריו ובעיקר בס' מלחמות השם (ירושלים תרצ"א). הרב קאפח אף החל לחזר אחרי חיבוריהם של חכמי תימן ושל חכמים מימי הביניים, ובראשם רב סעדיה גאון והרמב"ם, ואף ערך רשימה ביבליוגרפית של חיבורי חכמי תימן בשם דברי צדיקים וזכרונם בתימן.⁹ על תפישתו המשכילית-הרציונלית של הרב קאפח תעיד אמרתו המפורסמת שהייתה חרותה על שער בית מדרשו בצנעא בירת תימן: למד היטב, חקור והשכלת!

בהקשר זה ראוי לציין גם את ר' יחיא קרח, בן גילו של הרב קאפח שנפטר בדמי ימיו והוא בן ארבעים ואחת שנה (1881). אף שהיה מקובל ופירש את שירי ר' יוסף בן ישראל ור' שלום שבזי על דרך הקבלה, הרי אימץ את הרציונליות בחקר שאלות היסטוריות ואף כתב פירוש בעל מגמה מדעית על תרגום אונקלוס בשם מרפא לשון (ראה להלן), וכן מאמר מקיף על הלשון העברית בשם מאמר ברית הלשון.¹⁰ במפעלו זה חרג ללא כל ספק מן התחום הרבני.

9. י' קאפח, "דברי צדיקים וזכרונם בתימן": רשימת חיבורי חכמי תימן לרב יחיא קאפח וצ"ל, תימא, א (תש"ן), עמ' 7-28.

10. בתוך התאג', הוצאת י' חסיד, ירושלים תשי"ט, בראש חומש בראשית.

מכוחם של הרב קאפח, הרב קרח וחבשוש התעצמה המגמה החדשה של כתיבה, שלא הייתה שכיחה בספרות תימן קודם לכן, והיא מתאפיינת בגישה מחקרית-מדעית. כמעט כל הנמנים על הכותבים במגמה זו היו תלמידי הרב יחיא קאפח. כך כתב ר' עמרם קרח, בנו של ר' יחיא קרח ותלמידו של הרב קאפח, חיבור מדעי בשם נוה שלום על תפסיר ר' סעדיה גאון לתורה (ראה להלן), ופירוש ענייני על שירי ר' ישראל בן יוסף ור' שלום שבזי בשם עלמות שיר,¹¹ מבלי להידרש כלל לפרשנות קבלית כפי שנהג אביו. גולת הכותרת של מפעלו המדעי של ר' עמרם קרח היה בתחום הכרונוגרפיה, בחיבורו סערת תימן,¹² שהוא ספר ההיסטוריה המקיף והמדויק ביותר שכתב אחד מחכמי תימן עצמם. ר' שלום קרח הרבה לכתוב בתחום הכרונוגרפי, אבל בזה נציין את עריכת התכלאל התימני הנודע בשם תכלאל קדמונים,¹³ המביא בפני הציבור התימני את נוסח התפילה הקדום, במטרה ברורה לא רק לפסול את נוסח התפילה שהתגבש ברבות מקהילות תימן במאות השנים האחרונות בהשפעת הקבלה והסידורים הספרדיים, תהליך שיותר מכול תרם לו ר' יצחק ונה בסידורו הנ"ל, אלא אף לדחות את הנוסח שגיבש מהר"ץ בתכלאל עץ חיים, שלא תמיד הלך בעקבות התכלאלים הקודמים. ולבסוף נזכיר את קונטרסי חיי התימנים לר' יוסף שמן,¹⁴ והוא עיון סוציולוגי מעמיק במצבה העגום של יהדות תימן.

— ה —

במקביל להתפתחות זו בתימן גופא, התרחבה והתעמקה המגמה של משכילים מיוצאי תימן בארץ-ישראל לחקור את תולדות קהילתם. תחילה נעשה הדבר על ידי מי שהמחקר אינו עיקר עניינם ומחוץ לכותלי בתי האולפנה האקדמיים ומוסדות המחקר, כגון שלום לוי נחום, משה קהתי, אהרן צדוק וראש לכולם ישראל ישעיהו. עם שהחלו צעירי יוצאי תימן לחבוש את ספסלי האוניברסיטה העברית בירושלים, החלו כמה מהם להתמסר לחקר יהדות תימן: יצחק שבטיאל בתחום הלשון, שמעון גרידי בתחום ההיסטוריה, ויהודה רצהבי, שעד מהרה התבלט בטיב מחקריו ובפרסומיו הרבים כחוקר המובהק של יהדות תימן בכל התחומים. פעילות זו נעשתה בחלקה ביוזמת מוריהם של החוקרים הללו, שיהדות תימן ויצירתה הרוחנית היו בעיניהם בעלות עניין גדול. בעיקר התבטא הדבר לאור פרסומיהם של החוקרים האשכנזים בירושלים בראשית המאה העשרים ושל חוקרים חדשים שבאו מאירופה, ובראשם ש"ד גויטיין. אך עיקר פעילותם של החוקרים התימנים הצעירים היה לחשוף בפני העולם האקדמי שנכנסו לתוכו, את עולמה

11. דיואן שירי שלם שבזי, הוצאת י' חסיד, ירושלים תשכ"ו.

12. ע' קרח, סערת תימן (בעריכת ש' גרידי), ירושלים תשי"ד.

13. תכלאל קדמונים, הוצאת י' חבארה, ירושלים תשכ"ד.

14. י"ל נחום וי' טובי, קונטרסי 'חיי התימנים' לרבי יוסף שמן, בתוך: יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון (בעריכת י' ישעיהו וי' טובי), ירושלים תשל"ו, עמ' קטו-קמג.

העולם של יהדות תימן, במידה רבה כתגובה לתחושה של ניכור והתעלמות בחברה הארץ-ישראלית, שלעיתים גבלו אף בזלזול ואפלייה. למגמת מחקר זו יש לצרף שתי מגמות מקבילות; האחת – כתיבת ספרי זכרונות. תחילה נעשתה המלאכה על ידי עולי תימן הראשונים בחיבוריהם על עלייתם: ר' יוסף מצ'מוני, ר' שלום אלשיך ור' יוסף הלוי. אחר כך על ידי עולים משנים מאוחרות יותר ש"גלושו" בספריהם אחורה אל החיים בתימן עצמה, כשהם כבר מושפעים מן המחקר בארץ ישראל. על אלה האחרונים יימנו: אברהם טביב, יוסף חובארה, פנחס קפרא, יעקב גלוסקא ורבים רבים אחרים. המגמה השנייה היא כתיבת ספרות יפה; תחילה באה זו לתאר את חיי עולי תימן בארץ, כגון יצירותיהם של דוד שמור ומרדכי טביב, ואחר כך את חיי היהודים בתימן גופא, כגון יצירות שלום מדינה ונסים בנימין גמליאלי.

— 1 —

על רקע כל אלה יש להבין את יצירתו המחקרית של הרב יוסף קאפח. הוא עצמו עלה ארצה אך בסוף שנת תש"ג (1943). את שנותיו הראשונות הקדיש, מחוץ לענייני הפרנסה, ללימוד בשיבת "מרכז הרב" בירושלים. בכל אחת מן השנים תש"ז-תש"ט פרסם מאמר אחד, שנוכל להגדירו כ"זוטות". בשנת תש"י לא פרסם דבר, והפרסום החשוב הראשון היה רק בשנת תשי"א והוא כתב הגנה מתימן על השיטה האליגורית בפירוש המקרא.¹⁵ באותן שנים שקד על עריכת סידור התפילה בנוסח יהודי תימן והוא יצא לאור בשנת תשי"ב בשלושה חלקים, בשם תכלאל שיבת ציון (ירושלים).

אך מלבד אלו, שקד באותן שנים גם על חיבור אחד שאינו מן התחום הרבני אלא מן התחום האתנוגרפי והוא תיאור חיי היהודים בתימן, בעיקר בצנעא וסביבותיה. חיבור זה שנתפרסם רק לאחר שנים רבות בשם הליכות תימן,¹⁶ לא נועד מעיקרו לפרסום, כפי שמספר הרב קאפח במבואו לספר (עמ' ז):

אמת, שלכתחילה לא נועד חיבור זה אלא לשם הנאה עצמית. בעלותי לארץ הקודש בשנת תש"ג עם אשתי וילדי, הגעתי לתל אביב, והיתה לי עיר מהוללה זאת עולם אשר לא הסכנתי לו, אשר שונה הוא מאד מן העולם אשר בו גדלתי. הרגשתי בדידות ונחמתי היחידה היתה בשבתי לתאר חיי העבר, חשתי כאילו אני שרוי בתוכם ואותם הדמויות והמאורעות שבסיפורי עמדו לנגד עיני רוחי.

נוסטלגיה זו משמעה הוא שנוהגי המקום והזמן החדשים שהרב קאפח בא אליהם, לא היו תמיד לרוחו והוא ביקש לחזור באמצעות הכתיבה אל החיים שהיו בהם, לפחות במה שנוגע לחיי הרוח, נוהגים אציליים ראויים לשבח ולשימור.

15. "קאפח, כתב הגנה מתימן על השיטה האליגורית בפרוש המקרא, קבץ על יד, ה (תשי"א), עמ' לט-סג.

16. "קאפח, הליכות תימן (בעריכת "ישעיהו), ירושלים תשכ"א.

על כל פנים, שני הפרסומים שצוינו לעיל וחיבור זה היוו סימן דרך מובהק לדרכו של הרב קאפח במחקר ובפרסום, דרך בעלת שלושה נתיבים מקבילים המובילים בסופו של דבר אל אותה מטרה: הנתיב האחד — הוצאה לאור של כתבי חכמי תימן וכתבי חכמים שחכמי תימן נהגו ללמוד בהם; הנתיב השני — פרסום ספרי היסוד של יהודי תימן בתחום הליטורגיה בעריכה מחודשת; והנתיב השלישי — תיאור חיי היהודים בתימן על כל צדדיהם וגילוייהם.

על פי תפישת הרב קאפח, תפישה שירשה מסבו, הרב יחיא קאפח, מסורת תימן אינה מסורת ייחודית לבני קהילה זו, אלא היא היא היהדות בגילוייה השלם והמקיף. על כן אין כל מקום להפריד בין עבודתו בחקר יהדות תימן לבין עבודתו בחקר היהדות; וליתר דיוק: אין הוא עוסק במחקר לשמו, בוודאי לא כמלאכה שהוא צפוי או עשוי להתפרנס ממנה, בוודאי לא בעבור עשיית שם לעצמו, ואף לא כדי להוכיח למלומדים מבני קהילות אחרות כי לא פסה חכמה מתימן. וראיה לדבר, שתמיד דחה הזמנות שנשלחו אליו ממוסדות תורה ומחקר מכובדים מחוץ לישראל, ואף בארץ. מעולם לא רדף פרסום וכבוד על ידי השתתפות מדעת עצמו בפעילות תורנית-מדעית-מחקרית בפני הציבור אלא אך נענה, ולא תמיד בהתלהבות יתרה, למי שפנו אליו בעניין זה. אף לא בא הרב קאפח לחקור את יהדות תימן כדי להרבות את הידע עליה, כמנהג חוקרים מבתי המדרש האקדמיים הידועים, המתמסרים כל אחד על פי דרכו להרחבת הידע על נושא זה או אחר שהם מופקדים עליו בקהילייה האקדמית. הרב קאפח הציב לעצמו תכלית ברורה שחשיבותה בתחום החינוכי-הציבורי-האידיאולוגי ולמענה שעבד למעשה את כל פעילותו בתחום המחקר והפרסום.

כשתורת סבו עמו, גם בדמות כתבי יד יקרים שאספם סבו ולעתים הצילם מכלייה, והוא ירשם כשנתייתם ממנו והוא בן ארבע-עשרה שנים, פעל הרב קאפח להוצאתם לאור. למעשה בא הרב קאפח להשלים את המלאכה שהחל בה סבו שניים ושלושה דורות לפניו בתימן. מלאכה זו היתה גיבוש מקיף נאות של היהדות על כל גילוייה, בעיקר על רקע ההירדררות הרוחנית שם, על ידי סילוק התופעות השליליות והחזרה למסורת קדמונים.

הרב קאפח הישיש פעל באמצעות חוגי לימוד על פי שיטתו, הקמת בית-ספר במתכונת מודרנית וכתביבת דברי פולמוס. ודאי, הרב הישיש לא פעל מתוך גישה עדתית מצומצמת של התמודדות עם מסורות של קהילות יהודיות אחרות, אלא מתוך תפישה כוללית של יהדות רציונליסטית-משכילה תוך כדי התמודדות עם יהדות שהשפעת הקבלה ניכרת בה והיא מקדשת דברי אחרונים לעומת דברי ראשונים. בכך בוודאי הייתה שונה מגמת הרב קאפח מזו של חוקרי יהדות תימן בארץ-ישראל שלנגד עיניהם ניצבו המלומדים בני עדות אחרות, ובעיקר יוצאי אירופה.

אלא שפעילותו זו של הרב קאפח עשאתו מטרה לביקורת נוקבת שחיציה פגעו בו קשות באופן אישי, עד כדי האשמה כי הוא וחבורתו משמשים סוכנים לממשלות זרות והשלכתם לבית הסוהר בשל האשמות אלו. זאת מלבד הנזקים העצומים שנגרמו לקהילה שנפלגה לשני פלגים עוינים זה את זה. הנכד הצעיר שחונך על ברכי סבו חווה בעצמו את תוצאות הרדיפה ואף עמד פעם אחת בפני סכנת התאסלמות כפויה, כאשר היו ממתנגדי סבו שהלשינו עליו למלכות כי

הוא יתום ומשמעות הדבר שגזירת היתומים חלה עליו. בשל כך החליט הרב קאפח הצעיר להתרחק מכל פעילות ציבורית אקטיבית ויזומה ולא נטל כל חלק בהנהגת הפלג של חסידי סבו, ובסופו של דבר עלה ארצה גם בתקווה להיות רחוק ממוקד המתיחות והעוינות. עם זאת, לא פנה עורף כלל וכלל לשיטת סבו ביהדות, אלא החליט לפעול למען הפצת תורתו על פי דרכו, דרך שסבו לא היה יכול להתמסר לה בשל העסקנות הציבורית שכילתה את זמנו ואת אוננו. כאמור פעל הרב קאפח בשלושה נתיבים מקבילים על מנת להציג את יהדות תימן על פי תפישתו-תפישת סבו כיהדות אידאלית-אוטופית שלמה. הנתיב החשוב ביותר היה הוצאה לאור של הכתבים הקלסיים של היהדות, ושוב כמובן היהדות על פי תפישתו, אלו הכתבים שסבו הרבה לעיין בהם עם תלמידיו, כשאין כל משמעות לדבר אם מחבריהם היו בני תימן אם לאו, שכן גם חיבורי חכמים שלא היו בני תימן היו חלק בלתי נפרד מן ההוויה הרוחנית האידאלית של יהדות תימן. רוב הכתבים הללו שייכים לאסכולה הידועה של הספרות הערבית-היהודית מימי הביניים, ספרות האמונה על חשיבה פילוסופית שאינה עוינת את מה שמקובל לננות בשם לימודי חול אלא רואה בהם חלק בלתי נפרד מלימודי הקודש והכרת האל באמצעות פעולותיו בעולם. שתי דמויות מרכזיות בספרות זו: הרמב"ם ורב סעדיה גאון. אכן, מכולם לא היה חכם בחכמי ישראל כמוהו שהרבה לעסוק בכתבי שני האישים הגדולים ביותר בתורת ישראל בימי הביניים.

ודאי לא מכוחו של הרב קאפח נקשרו לראשונה דמויות אלו בהוויה הרוחנית של יהודי תימן, אך הוא שעשה יותר מכל אדם אחר כדי להחדיר קשר זה לתודעת הכול. משחר נעוריו העמיק ללא הרף את עיונו ולימודו בחיבורי רב סעדיה והרמב"ם ובשלב מסוים שאין בידי לקובעו, גמר אומר בנפשו לפעול בעצמו למען הוצאה לאור של כתביהם. על כל פנים, אין כל ספק שהרב קאפח פיתח יחס רגשי עמוק כלפי שני אישים אלה ותורתם, כפי שיוכיח פיוט האזהרות שכתב בשנת תרצ"ה (1935) ובו מנה את המצוות בשיטת הרמב"ם,¹⁷ והשיר שכתב בשנת ת"ש (1940) בשבח רב סעדיה וחיבוריו.¹⁸ מפעלו האדיר של הרב קאפח בההדרת חיבורי רב סעדיה והרמב"ם אף חיוקה את תודעת בני תימן ביחס אליהם, שכן הם היו הראשונים לרכוש את הספרים החדשים שיצאו לאור עולם.

יש להדגיש היטב, כי יחיד בעולם היהודי היה בית מדרשו של הרב יחיא קאפח בצנעא, שנוהל בו לימוד בכתביהם המקוריים של רב סעדיה והרמב"ם וכתבי חכמים אחרים מימי הביניים שכתבו ספריהם בערבית-יהודית. לימוד זה התנהל מבלי להיזקק לתרגומים עבריים מימי הביניים מעשה ידי התיבונים, הקמחיים או מתרגמים אחרים ובוודאי לא לתרגומים דיאלקטליים מאוחרים. בקהילת תימן לבדה מכל קהילות ישראל נשמרה רציפות של לימוד בחיבורים אלו במקורם. אף בקרב קהילת תימן נשמרה זו אך ורק בבית מדרשו של הרב יחיא

17. נדפס בסוף ספר המצוות להרמב"ם, מהדורת "קאפח, ירושלים שמש-שנט.

18. נדפס במבוא לתהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי, מהדורת "קאפח, ירושלים תשכ"ו, עמ' ו-ז.

קאפח, לפי שגם חכמי תימן זנחום מחמת השפעת הקבלה והתרחקו מהבנת הערבית-היהודית הביניימית ומהבנת ענייניהם של הספרים הכתובים בה.

ואלו הוא, הרב יחיא קאפח, שמר על רציפות זו, העמיקה והרחיבה. הוא אף ציווה על תלמידיו הרבים, וחלקם בעודם נערים שלא הגיעו לגיל מצוות, להכין לעצמם עותקים של החיבורים הללו וכך יבואו להיות רגילים אל לשונם ואל עניינם. אין כל ספק, שהכשרה זו שהוכשר בה הרב יוסף קאפח מילדותו בחיבורים מימי הביניים ובלשונם הערבית-היהודית, היא שסייעו לעסוק בהם בהצלחה ושלא מתוך מורא וחשש.

במקביל לעיסוקו בכתבי רב סעדיה והרמב"ם, הקדיש הרב קאפח רבות מחילו לפרסום כתבי חכמי תימן שנמנו על בית מדרשם של שני אישים אלה. ואף כתבים אלו היו נדבך חשוב ביותר וייחודי בהכרת יהדות תימן. מן המפורסמות הוא, כי רוב המחקר על יהדות תימן עד שהחל הרב קאפח בפעילותו הספרותית עסק ביהדות תימן בת מאות השנים האחרונות, בייחוד בתחום האנתרופולוגי-הפולקלורי, כדוגמת הספר *Jemenica* של גויטיין ו-*Ethnologie der jemenitischen Juden* של בראואר.¹⁹

בא הרב קאפח וגילה לעולם המדע והמחקר דבר חדש שהוא עצמו ידעו היטב מנעוריו, עת התפלש בעפר רגלי סבו: רבים מחכמי תימן בימי הביניים האמצעיים והמאוחרים חיברו חיבורים רבים, והם הם המהווים שיא הפריחה הרוחנית בתימן, וכמעט כולם סובבים סביב חמשת חומשי תורה וכתבי הרמב"ם. אלה הם מדרשי תימן המפורסמים, שקודם לכן נודעו מעט ממהדורות חלקיות ולקויות של "מדרש הגדול", ומפרסומים מקוטעים של אנשי חכמת ישראל בגרמניה ובארה"ב על פי כתבי יד תימניים שעוד במחצית השנייה של המאה הי"ט הגיעו לספריות המערב. אך אף אחד מן החוקרים הללו לא העז לתפוש את השור בקרניו ולקרוב אל מלאכת ההוצאה לאור מכתבי יד של חיבורים שלמים ומקיפים תוך כדי התמודדות עם הלשון הערבית-היהודית, שכאמור, אף חכמי תימן לא כולם שלטו בה ללא מצרים כרב קאפח שתונך על ברכיה על ידי סבו.

כבר נזכר לעיל, שהעבודה המדעית המקיפה הראשונה של הרב קאפח הייתה בשנת תשי"א, בפרסום התרגום העברי של כמחצית מן כתב הגנה מתימן על השיטה האליגורית בפירוש המקרא (ראה לעיל). בעשור השנים שלאחר מכן הוציא לאור את בסתאן אלעקול לר' נתנאל בירב פיומי, נור אלצ'לאם לר' נתנאל בן ישע והר"ף למסכת חולין עם פירוש בשפה הערבית לאחר מחכמי יהדות תימן.²⁰ חיבורים אלו יצאו לאור במסגרת "האגודה להצלת גנוי תימן" שהקים ועמד בראשה.

19. S.D. Goitein, *Jemenica*, Leipzig 1934; Erich Brauer, *Ethnologie der jemenitischen Juden*, Heidelberg 1934.

20. ר' נתנאל בירב פיומי, בסתאן אלעקול, מהדורת י" קאפח, ירושלים תשי"ד; ר' נתנאל בן ישע, מאור האפלה (נור אלצ'לאם), מהדורת י" קאפח, ירושלים תשי"ז; הר"ף למסכת חולין עם פירוש בשפה הערבית לאחד מחכמי יהדות תימן, מהדורת י" קאפח, ירושלים תש"ך.

אין צריך לומר, שגם בתחום זה הייתה עשייתו של הרב קאפח מכוונת, ר"ל הרצון להוכיח למחנה המתנגדים לסבו, ובאותה עת גם לו עצמו, כי חכמי תימן הראשונים היו אמונים על השיטה הרציונליסטית-האלגוריסטית מבית מדרשם של החכמים הפילוסופים מימי הביניים ולא על הקבלה המאוחרת. וזאת יש לדעת, כי המתח בין חסידי הקבלה לבין שולליה התפתח גם בארץ-ישראל, וכאשר מונה הרב קאפח בשנת 1950 למשרת דיינות בירושלים על ידי הראשון לציון, הרב בן-ציון חי עוזיאל, ניסו מתנגדיו ממחנה חסידי הקבלה לסכל את המינוי, כפי שיצאו להפגין כאשר קיבל את "פרס ביאליק" על ספרו הליכות תימן.

במקביל לעשייתו בפרסום חיבורים פרשניים ופילוסופיים משל חכמי תימן, עסק הרב קאפח גם בפרסום כתבים כרונוגרפיים של חכמי תימן. הראשון היה דופי הזמן לר' סעיד צעדי על קורות יהודי תימן בשנים תע"ז-תפ"ו (1717-1726); ושני האחרים משל ידידי סבו המשכילים: קורות ישראל בתימן לר' חיים חבשוש ומצוקות תימן לר' סעיד ערוסי.²¹ אף בכך היה חידוש גדול במעשהו של הרב קאפח, לפי שהיה הראשון לפרסם כרוניקות מקיפות על יהודי תימן מימים עברו, לבד מסערת תימן לר' עמרם קרח שנדפס כשנה לאחר פטירת המחבר (ראה לעיל) וכרוניקות קצרות שפרסמו חוקרים שונים כמשה קהתי ויהודה רצהבי.

תחום אחר שפעל בו הרב קאפח באותן שנים היה פרסום ספרים שנדרש להם היהודי התימני בתפילה ובקריאת התורה. כבר הזכרנו את תכלאל שיבת ציון (ירושלים תשי"ב), המיוסד אמנם על תכלאל עץ חיים למהרי"ץ, שהוציאו לאור ר' אברהם נדאף בירושלים תרנ"ד. אלא שהרב קאפח ראה לנכון לציין בתכלאל שערך את כל פרקי התפילה ומנהגיה שהגיעו לתימן בהשפעת סידורי ספרד והקבלה, ומהרי"ץ כללם בתכלאל שלו ובכך העניק להם מעמד קאנוני מחייב. הרב קאפח, שמחמת המצוק, ואולי מטעם אחר, לא העז להשמיט את הפרקים הללו מן הסידור או לגנות את המנהגים המאוחרים — הסתפק בכל מקום בציין "ונהגו עתה" או "יש שנהגו מקרוב" והדומה לזה. לשונות אלו אמנם מצויים בכתבי יד של התכלאלים בתימן, אך בכך גילה דעתו כי אין הם עיקר במנהג תימן וראוי שלא לנהוג בהם. וכן אמנם היה מקובל בבית הכנסת "ארגון אבי דוד" בשכונת "נחלת אחים" בירושלים שהוא עמד בראשו במשך כיוכל שנים ובו הרביץ תורה מדי יום, שחרית וערבית, בשיטת סבו, ותוך כדי שימוש בחיבורי חכמי תימן וחכמים שמחוצה לה שהוא טרח ויגע בהוצאתם לאור.

בשנת תשי"ח הוציא לאור הגדה של פסח כמנהג תימן,²² אך כיאה לתלמיד-חכמים מובהק ומופלג, שהרחבת הדעת בראש מעייניו ולא רק קיום מצוות הדת גרידא, צירף למהדורה ארבעה פירושים משל חכמי תימן; מהם שלושה שלא ראו עד אז (פירוש מהרי"ץ שכבר נדפס ופירושים

21. ' קאפח, ספר "דופי הזמן" לר' סעיד צעדי, ספונות, א (תשי"ז), עמ' קפה-רמב; "קורות ישראל בתימן" לר' חיים חבשוש, ספונות, ב (תשי"ח), עמ' רמו-רפו; הנ"ל, "מצוקות הזמן" לר' סעיד ערוסי, ספונות, ה (תשכ"א), עמ' שצג-תיא.

22. אגדתא דפסחא כמנהג עולי תימן, מהדורת ' קאפח, ירושלים תשי"ח.

משל חכם שלא נודע שמו, משל ר' יחיא בשירי ומשל ר' יצחק ונה), וכדרכו — מקור ערבי ולצידו תרגום עברי. אף הוסיף מבוא ונספחים, באופן שמהדורתו אינה משמשת אך את החוגג בליל הסדר אלא יותר מכך את החוקר והמלומד. על זה הדרך הוציא חמש מגילות²³ ובו לא רק הנוסח המגופה על פי כתבי יד תימן, כולל ניקוד, טעמים, התרגום הארמי המסורתי ותפסיר רב סעדיה, אלא אף כמה וכמה פירושים משל חכמי תימן ומשל חכמים אחרים, ובייחוד רב סעדיה, שלא ראו עד אז את אור הדפוס, באופן שגם מהדורה זו מהווה אוצר בלום של פירושים על חמש מגילות.

לא טרח הרב קאפח בהכנת מהדורה של חמשת חומשי תורה והפטריות על פי מסורת יהודי תימן וכתבי ידות שלהם; ואיני יודע להעלות נימוק של ממש לכך. לעומת כן, טרח רבות בהגהת תרגום אונקלוס ותפסיר רס"ג,²⁴ ואף פרסם שם לראשונה בשלמותם מכתבי יד את הפירוש מרפא לשון על תרגום אונקלוס מאת המלומד המשכיל ר' יחיא קרח, בן גילו של סבו, ואת הפירוש נוה שלום על תפסיר רב סעדיה מאת המשכיל ר' עמרם קרח, שביחמתו נתחנך בילדותו בפני ר' יחיא קאפח, סבו של הרב יוסף קאפח. אלא דא עקא, מלאכת ההדפסה שלא נעשתה בהשגחת הרב קאפח עצמו, נפלו בה שיבושים רבים המחייבים הוצאה חדשה לאור של שני החיבורים הללו ואף הגהה מחודשת של תרגום אונקלוס ותפסיר רב סעדיה.

בכל אותן שנים פרסם הרב קאפח עשרות מאמרים קצרים על מנהגי תימן ועל אישיה וכן קטעים מחיבורים שהיו גנוזים בכתבי יד. נראה, שאת רובם כתב על פי הזמנות ופניות של ראשי מוסדות ועורכים ומוציאים לאור, אם מבני תימן ואם מבני עדות אחרות, או כתגובה למאמרים שלא נשאו חן וחסד לפניו, לפי שהייתה בהם לדעתו הצגה לא נכונה של מסורת תימן או של השקפת היהדות. על כל פנים יצא טבעו בעולם התורה והמחקר, ועל מכריו ומוקיריו נמנו לא רק גדולי הרבנים אלא אף גדולי החוקרים בחכמת ישראל, פרופסורים באוניברסיטה העברית. אלה עודדוהו במלאכת המחקר והפרסום. וכך הוא מספר כיצד חזר לעסוק בספר שכתבו בתל-אביב בשנותיו הראשונות בארץ לאחר עלייתו, ובו תיאר את החיים בתימן:

סיימתי הכתיבה וגנזתי הספר ולא עלתה על דעתי להוציאו לאור. לאחר זמן רב נתגלגלה שיחה עם ידידי הרב מאיר בניהו והוא שעוררני לחזור ולבדוק את כל החומר, לבקרו ולהוציאו לאור.

ואמנם ספר זה שיצא לאור בשם הליכות תימן בעריכת ישראל ישעיהו, ידידו מילדות, הפך להיות ספר היסוד בחקר יהדות תימן. עד אז, וכן מאז, לא נכתב ספר אתנוגרפי מעין זה על קהילה כלשהי מקהילות ישראל, ברוב דעת ובכשרון גדול. לא בכדי הוענק לרב קאפח בגינו "פרס ביאליק" לחכמת ישראל. כמי שנתחנך מילדותו לתורה ועבודה ולמד מסבו את הצורפות מלאכת משפחתו, התייחס הרב קאפח בכבוד רב לכל המערכות של חיי היום-יום ולא בו

23. חמש מגילות, מהדורת "קאפח, ירושלים תשכ"ב.

24. נדפסו בתאג', הוצאת "חסיד, ירושלים תשי"ט.

לתיאור מפורט של האתנוגרפיה. לא רק הוא בפני עצמו פינה שעות לא מועטות מזמנו היקר, אלא גם נענה בעין יפה לכל חוקר בתחומי האתנוגרפיה והפולקלור כדי להשיב על שאלות משאלות שונות, ואף שיתף פעולה בפרסום עם חוקרים וחוקרות שעסקו בתרבות החומרית של יהודי תימן. הנה כאן המקום להצהיר בריש גלי, כי יוסף הוא המשביר בכל הנוגע לתרבות יהודי תימן – הרוחנית, החברתית, החומרית והאישית, דכל רז לא אניס ליה, וכל הנכנס לביתו רעב ככלב, יוצא ממנו שבע. עוד נפליג קמעא מעבר לעניינו של מאמר זה ונציין את העובדה שביתו וטלפנו היו פתוחים לכל שואל, כאיש כאשה, כמשכיל כעם-הארץ, בלא קביעת השעה מראש ובלוא חקירה מי השואל. מעולם לא גס לבו בקרבו ולא זחה דעתו וכל הפונה אליו יצא ממנו וסיפוקו בידו. ועתה נתייחם הדור ואין לנו חליפתו. את מי נשאל ומי יידרש לנו?

בכלל המאמרים הקצרים הנ"ל יש למנות גם אלו שפירסם בהם הרב קאפח קטעים חדשים מפירושי רב סעדיה למקרא. אמת, אף שלח ידו בפירסום חיבורים מקיפים על פי כתיב יד של סבו בשיתוף פעולה, שדומה נכפה עליו, עם מלומדים מעולם התורה ומעולם המחקר, כגון פירוש ששה סדרי משנה לרב נתן אב הישיבה וספר המצוות להרמב"ם,²⁵ שהוא תרגום מערבית לעברית ואחרים ערכום. שיתוף פעולה זה לא היה לרוחו ונראה שבאותה עת גמלה בלבו ההחלטה הנחרצת להתמסר מאז ואילך להקדיש רוב שעותיו הפנויות להוצאה לאור של כתיב רב סעדיה והרמב"ם על פי הבנתו ובלוא "מסייעים". ואם ביתו הראשון לפרסום עבודותיו היה מכון בן-צבי, הנה מעתה שכן כבוד במוסד הרב קוק; שם פרסם רבים מחיבורי רב סעדיה והרמב"ם ואף נעשה בן בית קבוע, נכבד ורצוי שם, מקורבם של הרב מימון ואחריו דר' יצחק רפאל ואחרים. בשנת תשכ"ג פרסם את הכרך הראשון (זרעים) של פירוש המשנה להרמב"ם, שבגינו הוענק לו "פרס ישראל" עם השלמת פרסום כל הכרכים; ובאותה שנה פרסם שם אף את הכרך הראשון מתורת רב סעדיה, פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה.²⁶

וכך במשך כעשרים שנה הקדיש הרב קאפח לפרסום כתיב רב סעדיה והרמב"ם, ובצידם גם של חכמים אחרים כר' בחיי אבן פקודה, בתחומי פרשנות המקרא, ההלכה, המוסר והפילוסופיה, בעשרות כרכים שנעשו חלק בלתי נפרד מארון הספרים היהודי – הרבני והמדעי. תרגומיו המשובחים מהווים למעשה אסכולה שלמה שדחו את תרגומי התיבונים ואחרים מימי הביניים, והוא יחיד עומד בהצלחה בהתמודדות עם. עתה שנתפרסם רבות בעולם התורה והמדע, נתרבו הפניות אליו והיה מרבה לפרסם בכל התחומים בקביצים ובכתיב עת מדעיים, המתכבדים בהיענותו, ובוזה לא היה דומה לו בקרב כלל רבני ישראל בארץ ובתפוצות. רוחב דעתו והכרתו את שיטת הרמב"ם ושיטת סבו, כי לימודי חול הם חלק מלימודי התורה, עשאוהו אורח רצוי בכל במה מדעית.

25. בתוך: שישה סדרי משנה, הוצאת אל המקורות, ירושלים תשט"ו; ר' משה בן מימון, ספר המצוות, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשי"ח.

26. ר' משה בן מימון, פירוש המשנה, סדר זרעים, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ג; י' קאפח, פירושי רבנו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג.

עשרות רבות של מאמרים פרסם בתקופה זו על חיי יהודי תימן בכל בחינותיהם — על אישים, על מנהגים, על פרשות היסטוריות, על חכמת התורה שלהם ועוד כהנה וכהנה. הרב קאפח נעשה דמות של קבע בנוף של חקר יהודי תימן, ולא היה לך כינוס או קובץ מאמרים בנושא יהדות תימן שלא הוזמן אליהם, ובדרך כלל נענה ברצון. שלא כדרכם של כותבים רבים, אם מעולם התורה ואם מעולם המדע, הייתה כתיבתו קב ונקי, לשון מנופה ודברים חסכוניים וכולם מדודים ושקולים.

דברים שכתב על יהודי תימן נתקבלו ללא עוררין על לב החוקרים כולם, לפי שלא שאב דבריו מכלים שניים ושלישיים, בחינת ליקוטי בתר ליקוטי, אלא דלאם ממעיניו הבלעדי, העשירי ובלתי גדלה, וחצבם מבית גנזיו — מורשת תימן — שהיה שקוע בה יותר מכל אדם אחר.

והנה לקראת פרישתו לגמלאות החל במלאכה הגדולה של חייו: הוצאה לאור של משנה תורה להרמב"ם בנוסח מנופה ומנוקה משיבושים שהלכו ונתרבו בחלוף הימים, על פי כתיב יד תימניים נאמנים, בצירוף פירוש מקיף על פי כל נושאי כליו של הרמב"ם, קביעת מסורת תימן בהלכות השונות, וכמובן הכרעות הלכתיות שלו בסיכום הדברים. הכרך הראשון (ספר המדע) יצא לאור בשנת תשמ"ד, והפעם בבית ההוצאה החדש של הרב קאפח — מכון משה של עמותת "הליכות עם ישראל" בקרית אונו. במלאכה זו ראה הרב קאפח את גולת הכותרת של מפעלו הרוחני-הספרותי. בה נתמצתה כל היהדות בהשקפתו: הלכה, מוסר, פילוסופיה, יהדות בכלל ויהדות תימן בפרט.

חיבור זה הוא היחיד בספרות הרבנית של חכמי תימן, שיש בו שיטה מלאה של ההלכה בתימן, שלא זכתה עד חיבור זה להצגה מקיפה המושתתת על אשיות המסורת היציבה והמקורית. וכשם שאין לך אדם הרוצה לעסוק באתנוגרפיה של יהודי תימן שלא ילך תחילה לס' הליכות תימן של הרב קאפח, כן לא יהא אדם שיבקש לעסוק בהלכה של יהודי תימן שלא יידרש למשנה תורה במהדורתו. ואין צריך לומר, כי גם עניינים רבים בתחום האתנוגרפי טמונים באלפי הדפים בחיבור בן עשרים ושלושת הכרכים. ואגב דברינו אלה נאמר, כי מן הראוי לערוך מפתח לעניינים השונים העולים בפירושו של הרב קאפח שאינם תמיד צפויים מצד סדר ההלכות ב"משנה תורה" להרמב"ם.

אמת, גם בשנים הרבות שבהן היה הרב קאפח שקוע ראשו ורובו במלאכה האדירה של ההדרת "משנה תורה" להרמב"ם, לא משך ידו לחלוטין מפרסום מאמרים שונים בתרבות יהודי תימן ובעניינים אחרים, אלא שהמעיט ביותר בכך ורובי מאמריו בתקופה זו הם בגדר זוטות שנכתבו בדרך כלל כהיענות לפניות שונות. כל ימיו באותן שנים היה מקווה שישלים את המלאכה בטרם ילך לעולמו, וכבר החל לחוש את תולשת הזקנה התוקפת אותו.

רק משנסתיימה המלאכה בשנת תשנ"ז, והוא כבר בשנתו השבעים וחמש, התיר לעצמו לשוב אל אותם כתיבי יד הגנוזים באוצרו מירושת סבו ולטרוח בפרסומם. כך פרסם את ס' הכוזרי לר' יהודה הלוי (קרית אונו תשנ"ז), באור מלאכת ההגיון להרמב"ם (שם תשנ"ז), כתאב אלקאיק (ספר האמתיות. תל אביב תשנ"ח), ספר הביאור לר' סעדיה ד'מארי (קרית אונו

תשנ"ח-תשנ"ט) ופירוש נביאים ראשונים לר' אברהם בן שלמה (שם תש"ס).²⁷ בכולם, הן אלה של חכמי תימן והן אלה של חכמים אחרים, תרם הרב קאפח רבות להכרת פניה הרוחניים של יהדות תימן בעת פריחתה בימי הביניים, כפי שנשתמרו בבית מדרשו של סבו. משיחותיי עם הרב קאפח זצ"ל יודע אני שהיה בדעתו להכין לפרסום מספר חיבורים שלא נתפנה להם, ואולי חלקם מצויים בעזבונו שמפי השמועה למדנו שהותיר בו חיבורים אחדים שלא השלימם. יהי רצון שיזכו הזוכים לדובב שפתותיו בקבר וינהגו עמו קרוביו ומוקייריו כפי שהוא נהג עם גדולי חכמי ישראל. אחד ויחיד היה הרב יוסף קאפח. תורה שלמה אחת הייתה בו. תורת תימן שלמדה מפי סבו הייתה לו תורת הרמב"ם, היא תורת היהדות. האיר בעבודתו הספרותית, בריבוץ תורה שלו ברבים ובהנהגותיו האישיות את פני יהדות תימן מעבריה השונים; האירה לדורות ועשה לתורתה אוזניים לבאי עולם כולם. בחסרונו עמנו היום אנו חשים את עוצמת נוכחותו עת היה בחיים חיינו.

27. ר' יהודה הלוי, ספר הכוזרי, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תשנ"ז; ר' משה בן מימון, באור מלאכת ההגיון, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תשנ"ז; ספר האמתיות, מהדורת י' קאפח, תל אביב תשנ"ח; ר' סעדיה ד'מארי, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תשנ"ח-תשנ"ט; ר' אברהם בן שלמה, פירוש נביאים ראשונים, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תש"ס.